

Liliana Mercado, Emanuela Zanda: *Bronzi da Industria* (con un saggio di Luigi Beschi). Roma 1998. 307 pagg., 118 tavv.

Posta sulla riva destra del Po, tra Casale Monferrato (*Vardacate*) e Torino (*Augusta Taurinorum*), Industria riveste un ruolo di primo piano nel contesto storico e archeologico della Cisalpina: "città-santuario", sede di una grande area sacra dedicata ad Iside, e polo commerciale a controllo delle vie fluviali che collegavano i distretti minerari della Valle d'Aosta con la pianura padana.

La ripresa degli scavi archeologici nel sito dell'antico *municipium* da parte della Soprintendenza Archeologica del Piemonte, oltre a portare nuovi dati sulle fasi insediative della città romana, ha ridestato l'interesse verso i famosi "bronzetti", celebrati fin dai tempi delle prime scoperte, intorno alla metà del XVIII secolo, per la varietà dei soggetti e la qualità della lavorazione.

A questi ultimi è dedicato il presente volume, che raccoglie finalmente tutti i documenti con un apparato grafico e fotografico di notevole ampiezza, corredato da contributi critici di piacevole lettura. Liliana Mercado, con dovizia di citazioni e puntuali riferimenti bibliografici, ripercorre la storia dei ritrovamenti (pp. 9-30) dalle prime segnalazioni alla "memoria" di Ariodante Fabretti (1880), per finire con gli scavi più recenti, che hanno restituito in associazione stratigrafica nuovi reperti bronzei. Agli scavi è dedicato il secondo contributo (pp. 31-44), redatto da Emanuela Zanda, che si sofferma anche sulla funzione artigianale della cittadina, da collegare all'Iscon e al suo culto, che si sviluppa a partire dal I sec. d.C. Anche se le strutture riferibili ad atelier o officine dei metalli - concentrate nelle *tabernae* prospicienti l'area sacra - non sembrano particolarmente rilevanti, le scorie di fusione rinvenute su tutta l'area e gli scarti di lavorazione, sono indicativi di un'intensa attività artigianale, cui sembrano partecipare artigiani greco-orientali di buona formazione, verosimilmente richiamati dalle *gentes* mercantili che gestivano i traffici commerciali ed il culto di Iside.

Alla piccola e grande statuaria in bronzo del Piemonte e di Industria le Autrici dedicano i saggi successivi, ricchi di segnalazioni e di riferimenti bibliografici. Tra i bronzi di Industria, qui analizzati da Liliana Mercado (pp. 50-64), vale la pena di segnalare una piccola replica della Tyche di Antiochia (Cat. n. 17), un frammento di ritratto maschile di "alto livello stilistico" (Cat. n. 1), la notissima applique con danzatrice velata (Cat. n. 2), oltre a numerosi bronzetti collegati al santuario e al suo culto, tra i quali una bella testa di sacerdote (Cat. n. 4), il famoso tripode (Cat. n. 25), un balsamario configurato (Cat. n. 24), numerosi bronzetti di animali (Cat. nn. 38-49) e ancora cornici ed elementi decorativi di squisita fattura (Cat. nn. 122-188). La statuaria di grandi dimensioni è rappresentata da numerosi frammenti di una statua loricata in bronzo ageminato (Cat. nn. 60-81) datata dalle Autrici nella seconda metà del III secolo sulla base del contesto stratigrafico che ne ha restituito, in tempi recenti, alcuni elementi, ma che potrebbe anche essere anteriore a tale data se si considera che l'opera era già in frammenti all'epoca dell'interro.

Il balteo (Cat. nn. 50-59) è invece analizzato con ampiezza di confronti da Emanuela Zanda (pp. 65-72), coadiuvata nella ricostruzione da Susanna Salines, autrice di tutti gli ottimi disegni e curatrice dell'impaginazione.

Chiude alla grande il saggio di Luigi Beschi sul Sileno inginocchiato (pp. 75-78), splendida opera della bronzistica ellenistica, attribuita dubitativamente alla città di Industria. Se le analisi tecniche curate da Edilberto Formigli (pp. 79-80) eliminano ogni dubbio circa l'autenticità del pezzo, il commento stilistico di Beschi consente di inserire la piccola statua nell'artigianato in bronzo di ambiente pergameno. La presenza ad Industria, accanto ad altri pregevoli oggetti di

tradizione ellenistica, come alcuni *simpula* a manico verticale (Cat. nn. 279-280), difficilmente databili in età imperiale, ed un bacino con attacchi a foglia di vite (Cat. n. 287), sottolinea il ruolo avuto dai *mercatores* italici, gli *Avillii* e i *Lollii* già attestati a Delo e a Padova, nello sviluppo dell'area urbana.

In calce al volume, dopo una serie di splendide fotografie a colori, il Catalogo offre le schede di tutti i reperti, chiare e puntuali, accompagnate da disegni e fotografie di ottima qualità, seguiti dalle tabelle di concordanza e di provenienza a cura di Ada Gabucci.

Qualche osservazione, infine, sul vasellame (pp. 148-152) che nulla toglie alla *zriuscita* e al valore dell'opera: Cat. 286 (tav. 104) non sembra tanto un'applique di bacile E 94-95, quanto un elemento decorativo di mobile o altro, mentre Cat. 287 (tav. 104), peraltro già citato da Margherita Bolla in *La vaisselle tardo-républicaine en bronze* (Dijon 1991), p. 119 n. 13, è sicuramente pertinente ad un bacile E 94 con attacchi a foglie di vite. Lansa Cat. 291 (tav. 105), inserita con "qualche dubbio" nel tipo bitroncoconico, variante Piatra Neamt, è piuttosto riferibile ad una brocca primoimperiale con ansa decorata da maschere o motivi dionisiaci tipo Tassinari B1222 (*Il vasellame bronzeo di Pompei*, Roma 1993). Sulle appliques di situla a volto di Medusa analoghe a Cat. 295 (tav. 106) si è soffermata di recente Margherita Bolla che attribuisce il tipo all'Italia settentrionale (M. Bolla, *Il ruolo dell'area altoadriatica nella diffusione dei recipienti in bronzo* (I sec. a.C. - I sec. d.C.), in *Lungo la via dell'Ambrà*. Atti del Convegno di Studio, a cura di M. Buora, Udine 1996, p. 193, Appendice III, fig. 4).

Nel suo complesso il volume è comunque ricco di spunti di riflessione, punto di partenza per successivi approfondimenti e indispensabile strumento per lo studio della civiltà romana in Italia settentrionale.

Marina CASTOLDI

Radovan Cunja: *Poznorimski in zgodnesrednjeveški Koper. Arheološko izkopavanje na bivšem Kapucinskem vrtu v letih 1986-1987 v luči drobnih najdb 5. do 9. stoletja*. Zgodovinsko društvo za južno Primorsko, Znanstvenoraziskovalno središče Republike Slovenije, Koper, Koper-Capodistria 1996.

Zgodovinsko društvo za južno Primorsko in Znanstvenoraziskovalno središče Republike Slovenije v Kopru sta izdala pomembno monografijo za zgodovino Kopra, severnojadranskega in vzhodnoalpskega prostora. V obsežnem in temeljittem delu so predstavljeni rezultati izkopavanj na bivšem Kapucinskem vrtu v Kopru, ki jih je v letih 1986-1987 vodil Mitja Guštin. Del teh smo spoznali že leta 1989 na razstavi "Koper med Rimom in Benetkami", ob kateri je izšel v kataloški obliki tudi prvi izbor arheološkega gradiva in vzbudil nemalo zanimanja.

Publikacija je le nekoliko dopolnjeno besedilo magistrske naloge, ki jo je R. Cunja opravil pod mentorstvom prof. Timoteja Knifica. Izid tega dela pomeni pomemben premik v raziskovanju slovenske poznoantične in zgodnesrednjeveške arheologije, saj predstavlja protiteuž številnim - v večji ali manjši meri raziskanim - najdiščem tega obdobja v notranjosti Slovenije. Čeprav je bila vloga primorskih krajev v zgodovini tega obdobja že večkrat nakazana, so vendar manjkali neposredni materialni dokazi.

Avtor v začetku podaja izčrpen pregled, ki bralca uvede v dinamiko in večplastnost zgodovinskih dogajanj obravnavanega časa s poudarkom na širšem severnojadranskem območju. Pomemben ni le za zainteresiranega strokovnjaka, ampak bo dobrodošel širšemu krogu bralcev, saj predstavlja trden zgodovinski okvir, v katerega avtor pozneje vstavlja izsledke raziskav.

Zelo izčrpen in informativen je pregled raziskovanj in izsledkov v Istri, kjer opozori na pomembno vlogo, ki sta jo odigrali leta 1884 v Poreču ustanovljeno društvo Società Istriana di Archeologia e Storia Patria pa tudi Centralna komisija z Dunaja, po vojni pa predvsem puljski in poreški muzej s posebej izpostavljenima arheologoma, kot sta bila Branko Marušič in Ante Šonja. Sledi pregled raziskav v Sloveniji, kjer je avtorjeva pozornost osredotočena močneje na zahodni del. Tujim bralcem omogoča vpogled v raziskovanje tega obdobja pri nas in podaja najosnovnejšo literaturo, ki lahko služi kot izhodišče za nadaljnji študij. Poleg podobnih pregledov, ki jih je opravil Rajko Bratož in zajemajo predvsem problematiko raziskav zgodnjekršćanskih ostalin, je to v Sloveniji prvi obsežnejši prikaz raziskav.

Temu sledi pregled raziskav v severovzhodni Italiji, s katerim avtor zaokroža svoj uvodni del. Ta je še posebej zanimiv za slovenske arheologe, saj navaja vsa pomembnejša starejša in predvsem sodobna raziskovanja podprta s številno literaturo.

Zaščitno izkopavanje na bivšem Kapucinskem vrtu je dalo mnogo dragocenih podatkov o najstarejši zgodovini Kopra in prvi uvid v arheološke plasti, ki ga sedaj počasi dopolnjujejo tudi druga zaščitna raziskovanja. Prvo dokazano poselitev izpričujejo sicer že posamezne poznorepublikanske najdbe, vendar je bolj zgovorna šele poznoantična plast. V ta čas sodijo kamnite zgradbe, katerih zidovi so bili brez maltnege veziva, njihova sredica pa zapolnjena z ilovico. Izstopa velik objekt štrikotnega tlorisa, dolg okoli 20 m. Jame za kole nakazujejo obstoj lesenih objektov pa tudi kombinirano gradnjo v kamnu in lesu. Odkrili so jame v katerih so kopali ilovico, kasneje pa so bile uporabljene kot zbiralniki za vodo. Na nekaj mestih so našli ob stavbah tudi zidane robnike odtočnih kanalov za meteorno vodo.

Gradbeni ostanki zgodnjerednjeveškega obdobja so bili boljše ohranjeni, a podobni tistim iz prejšnje faze. Ugotovili so več stavb in zametke urbanistične zasnove. Zgradbe so bile eno- ali dvocelične z ognjišči v vogalih. Pri njih je bilo mogoče zaslediti več faze. V bližini ognjišč so pogosto odkrili otroške grobove iz obeh obdobj.

Najobsežnejši del knjige je posvečen vrednotenju drobnih najdb, ki mu ob koncu sledi natančen katalog gradiva. Posebej zanimive so - sicer v Sloveniji slabo poznane - bizantinske najdbe. Omenimo le dve značilni pasni sponi, ki nakazujeta poselitev v času 7.-9. st., ki ga na najdiščih v notranjosti Slovenije tako slabo poznamo. Avtor se posebej pomudi pri številnih ostankih steklenih kozarec s pecljem na okrogli nogi, ki so poleg boljše opredeljenih kovinskih predmetov velikokrat edini boljše datirani preostanki. Prav tako pomemben segment gradiva predstavlja fina namizna keramika in številne amfore. Glede na ostala sočasna slovenska najdišča so zanimive najdbe majhnih vretenastih bizantinskih amfor tipa spatjeon. Ob tem se zdi umestno opozoriti tudi na novejši članek T. Knifca, ki je zbral spatjeone v Sloveniji, jih pregledno predstavil in datiral (*Arh. vest.* 45, 1994, 211-237). Nekoliko kratko se zdi odmerjen prostor grobi keramiki, ki je sicer res težje opredeljiva, vendar zato toliko bolj izzivalna, saj predstavlja ostanek gradiva, ki ga najdemo v daleč največjih količinah in v še tako skromnem najdišču. Predvsem podrobnejši študij grobe keramike bo omogočil boljše razumevanje stratigrafskih kontekstov ne samo v Kopru ampak tudi pri številnih drugih slovenskih najdiščih. Danes se je mogoče ozreti že na nekaj manjših predel, med katerimi je potrebno v Sloveniji posebej izpostaviti Pahičevo obdelavo keramike z Brinjeve gore (*Arh. vest.* 31, 1980, 89-117). Cunja se je naslonil na Bierbrauerjevo razdelitev gradiva v Invillinu, ki - čeprav zelo okvirna - omogoča vsaj približno kronološko razvrstitev. Marsikatero analogijo ali dragoceni namig bi bilo mogoče dobiti tudi iz del Helgard Rodriguez, ki se je doslej najbolj celovito ukvarjala z grobo poznoantično lončenino v vzhodnoalpskem območju (prim.

članek v *Arh. vest.* 48, 1997, 153-177 s tam citirano literaturo in predvsem njeno, žal še ne natisnjeno disertacijo). Morda bo avtorju v pričakovanem drugem delu objave najdišča uspelo s podrobnejšo analizo in primerjanjem kontekstov dobiti več kronoloških opor tudi za grobo kuhinjsko lončenino.

Lepe so tabele gradiva in fotografije izbranih kosov, pridani pa so tudi pregledni načrti arheoloških ostalin z označitvijo posameznih faz. Posebno vrednost daje knjigi tudi vzporeden italijanski tekst, ki ga na koncu knjige dopolnjuje še majhen angleški povzetek.

Vrednost dela ni zgolj v odlično izdelanem katalogu gradiva izkopavanja ampak to nalogo prerašča s temeljito interpretacijo izkopanih ostalin. S peštrim in bogatim ter časovno dobro uvrščenim gradivom bo postalo referenčna knjiga za sorodna najdišča, in eno izmed izhodišč poglobljene interpretacije drobnega gradiva v širšem severnojadrskem območju. Velika škoda je, da je objavljeno zgolj drobno gradivo, manjka pa analiza stratigrafije in detajlnejša predstavitev arhitekturnih ostalin, ki je nekaj preglednih načrtov in fotografij ne more ustrezno dopolniti.

Ob biranju predstavljenih izsledkov, se mi je zastavljalo posebej vprašanje kontinuitete naselbine v obravnavanem času (5.-9. st.), na katero avtor odgovarja pritrdilno (str. 129). Ob tem bi bilo zanimivo izvedeti, ali je mogoče v stratigrafiji in arhitekturi podrobneje določiti naselbinske plasti poznoantičnega obdobja. Zdi se, da bo šele kartiranje časovno bolj opredeljenih najdb v povezavi s stratigrafskimi podatki dalo odgovor na zgoraj zastavljeno vprašanje in pokazalo intenziteto življenja v posameznih fazah pa tudi eventualno kontinuiteto od 4. st. dalje, kot je zdaj mogoče razbrati glede na sicer neenakomeren, vendar z datacijami posameznih predmetov zagotovljen tok najdb skozi celotno obdobje. Ali imamo opraviti res s povsem kontinuiranim razvojem naselbine? Zanimiva bi bila primerjava s postojankami v notranjosti Slovenije. Tam gre največkrat za dve ločeni obdobji (prvo iz časa okrog 400 in drugo predvsem iz 6. st.), vmes pa naselbine niso bile - vsaj v celoti - poseljene. Ali ni morda tak slučaj tudi pri Kopru, ki prav tako sodi v kategorijo poznoantičnih utrjenih postojank, le da so tu prebivalci izkoristili naravno obrambo, ki jo je ponujala lega na otoku, v notranjosti pa strmine hribov na katerih so bile naselbine zgrajene? Najdbe, ki bi jih bilo mogoče zanesljivo datirati v sredino in drugo polovico 5. st. manjkajo. Glede na primerjave z Invillinom, ki jih je avtor opravil, bi bilo zato smotno nakazati časovna horizonta, ki sovpadata s fazama II in III na tem najdišču. Zgodnjerednjeveške stavbe so bile zgrajene na ruševinah rimskih (str. 43). So bile mlajše stavbe zgrajene takoj po uničenju ali mnogo kasneje? Iz gradiva je to nedvomno težko izluščiti, zato je treba biti previdnejši pri uporabi pojma kontinuiteta. To se mi zdi potrebno posebej podčrtati, saj kar prevečkrat pristajamo na neko povsod prisotno kontinuiteto, zato ker so na najdišču zastopani - pa čeprav le posamezni - elementi iz časa 5. do 9. st., pri čemer pa največkrat ne upoštevamo problematike preživetkov. Prav opozorilo na lakune, na možne vrzeli v kontinuiteti, bi veliko prispevalo k poznavanju dejanskega toka poselitve.

Toliko o problemu kontinuitete, ki ostaja po mojem mnenju odprt vsaj do zaključne publikacije o najdišču, kjer bo stratigrafska analiza ob upoštevanju dobro določljivih najdb iz časa okoli 400 in iz 6. st. morda dopolnila ali spremenila dosedanje izsledke.

Potrebno se mi zdi opozoriti tudi na neustrezno rabo nekaterih strokovnih terminov. Najprej kar v naslovu zapisano "poznorimsko obdobje", za katerega v tekstu vidimo, da pomeni pravzaprav "poznantično", na str. 41 pa je njegovo trajanje opredeljeno s 4.-6. st. Ne glede na veliko različnih tolmačenj tega v terminološkem pogledu spornega obdobja, moramo upoštevati dejstvo, da živimo v srednji Evropi, kjer se je za čas med 300 in 600 uveljavila označba "poznantično obdobje".

Pojem "pozne antike" (kateremu v vzhodnem delu imperija ustreza "zgodnjebizantinsko obdobje"), je danes prešel v splošno uporabo (nemško Spätantike, francosko Antiquité tardive, in le deloma pri Angležih - "Late Antiquity" (prim. pri B. Word Perkins, *From Classical Antiquity to the Middle Ages*, Oxford University Press, 1984, 2) in je nedvomno vsebinsko ustreznejši kot pri Angležih pretežno uporabljani "Late Roman Empire". Poznorimsko obdobje pač označuje zaključni del zgodovine rimske države, medtem ko je termin "pozna antika" mnogo kompleksnejši pojem, ki uveljavlja to obdobje kot tretji samostojni del stare zgodovine, poleg grškega in rimskega obdobja (prim. A. Demandt, *Die Spätantike*, Handbuch der Altertumswissenschaft III, 6, 1989). Ta raba je v našem območju že dolgo prisotna in povsem uveljavljena, zato bi bilo potrebno drugačno poimenovanje dodatno razložiti in argumentirati.

Prav tako se zdi zastarel izraz "starokrščanska" doba. Lepše in ustrežneje zveni "zgodnjekrščanska" doba in "zgodnjekrščanske" najdbe. Tako Nemci uporabljajo "Frühes Christentum", Angleži pa "Early Christianity".

Neposrečena je tudi formulacija, ki jo često zasledimo v slovenski literaturi, namreč o "prehodnem obdobju" med pozno antiko in zgodnjim srednjim vekom. Takšnega obdobja seveda ni, saj je prav čas pozne antike s preseljevanjem ljudstev prehodno obdobje med antiko in srednjim vekom. Označbi "pozna antika" in "zgodnjerednjeveško obdobje" pa se že tako časovno deloma prekrivata.

Izraz "refugij", še pred nedavnim tako pogost v naši literaturi, bi bilo bolje izpustiti in zamenjati s kakšnim drugim. Sočasni viri tovrstna "pribežališča" označujejo s *castra* ali *castella*, včasih celo *oppida* ali *civitates*. Če hočemo ostati objektivni, je zato zaradi številnih različnih tipov, med katerimi so tudi prabežališča, najbolje uporabiti opisni izraz "višinske utrjene postojanke". Predlagam, da izraz refugij opustimo, saj njegov značaj niti približno ne označuje bistva večine poznoantičnih postojank.

Podane terminološke pripombe skušajo opozoriti le na nekatere probleme in nedorečenosti s katerimi se pogosto srečujemo pri obravnavi poznoantičnega ter zgodnjerednjeveškega obdobja in nikakor ne zmanjšujejo vrednosti recenzirane knjige. Ta je - in to je treba poudariti še enkrat - imeniten doprinos k razumevanju obeh obdobji v Sloveniji in posebej v Primorju, saj šele s temi izsledki dobivamo celovito podobo tedanje poselitve. Predstavlja vzgled za številna časovno sorodna najdišča po Sloveniji, ki so bila sicer že izkopana, pa že leta ali tudi desetletja čakajo na temeljno objavo.

Najdišče Kapucinski vrt v Koprju skupaj z drugimi že raziskanimi najdišči odlično zaokroža vedenje o pomembnem obdobju, ki krije odgovore na mnoga temeljna vprašanja slovenske identitete. Nestrpnost pričakujemo še manjkajoči del raziskav, ki bodo dopolnila podobo najdišča in ob upoštevanju novejših raziskav na koprskem predstavila tudi eventualne dopolnitve ali korekture.

Slavko CIGLENEČKI

Gian Pietro Brogiolo, Sauro Gelichi: *Nuove ricerche sui castelli altomedievali in Italia settentrionale*. Ricerche fortificazioni altomedievali. Edizioni all'Insegna del Giglio, Firenze 1996. ISBN 88-7814-107-0. 241 str., 69 slik.

V severni Italiji je v zadnjih letih opaziti povečano zanimanje za problematiko poznoantičnih utrd in z njimi posredno povezano naselbinsko sliko. Kljub nekaterim pomembnejšim starejšim raziskavam (predvsem izkopavanja v Castelseprio v šestdesetih letih), večjih raziskav ali topografskih sistematičnih pregledov - z nekaj manjšimi izjemami - ni bilo. V se-

demdesetih letih so sledila sistematična izkopavanja v Invillinu in Säbnu, ki jih je na pobudo J. Wernerja vodila nemška ekipa. V zadnjih letih je začel Arheološki in umetnostnozgodovinski oddelek Univerze v Sieni s sistematičnim zbiranjem gradiva o poznoantičnih utrdah, njihovim kartiranjem in interpretiranjem aerofotografij najdišč. Prav tako se zdi pomembna novost ustanovitev društva za raziskavo poznoantičnih utrd.

V prvem delu knjige podaja G. P. Brogiolo, eden izmed najzaslužnejših raziskovalcev tega obdobja, problematiko in stanje poznavanja tovrstnih najdišč v območju severno od Pada. Predstavlja najdišča, ki so deloma v literaturi že uveljavljena, opozarja pa tudi na številne nove, redko omenjene ali doslej povsem nepoznane postojanke. Tematiko uvaja s problemom poimenovanja utrd in se odloči za v antični literaturi največkrat citirani "kastum". Napravil je tudi shemo razdelitve fortifikacij glede na lego in obrambne naprave, in jih takorazdelil na tiste, ki ležijo npr. v alpskih ožinah, ob ustjih rek, ob velikih cestah ipd.

Loči utrdbe alpskih in predalpskih dolin (Invillino, Idro), ki so bile poseljene že v prejšnjih obdobjih, od ostalih, ki so nastale šele v pozni antiki. Zanimava razlika v primerjavi z našimi postojankami, ki so bile v večjem delu zgrajene na že prej večkrat obiskanih, naravno zaščitenih mestih.

Na arheološkem modelu postojanke Monte Barro, ki jo je v zadnjih letih izkopavala prav ekipa pod vodstvom Brogiola, skuša prikazati stroj in ekonomijo tovrstnih naselbin. Pregled rezultatov izkopavanja na tem mestu ni potreben, saj so bili v Sloveniji v sumarni obliki že objavljeni (G. P. Brogiolo, *Arh. vest.* 45, 1994, 187-192). Ugotavlja, da je možno rekonstruirati podobo življenja in gospodarstva nekdanjih naselbin, če je na razpolago dovolj arheološkega gradiva in ostalih podatkov (pri tem je treba posebej izpostaviti tesno sodelovanje palinološke ekipe pod vodstvom L. Castelletija). Kot pomembne parametre upošteva topografske podatke (lokacija, obrambni sistem, urbanistika), stavbarstvo (tipi, materiali, tehnologija, tehnike), materialno kulturo (predmeti za hišno in osebno rabo), ideologijo (kulturna mesta, izdelki posebnega pomena), gospodarske značilnosti (kmetijstvo, lov, obrt...)

Brogiolo soglaša z Bierbrauerjevo tezo o kastrih v Trentinu in Furlaniji, po kateri je le-te gradilo in uporabljalo domorodno prebivalstvo. Pretežno ležijo v odmaknjenih dolinah daleč od glavnih poti, ki so postale nevarne zaradi germanske grožnje.

Ugotavlja, da je v pozni antiki težko definirati juridične pogoje utrd, ki so znane iz virov. Domneva, da so bile starselske naselbine vici, kot je mogoče trditi za Castel antico di Idro.

Brogiolo daje vpogled tudi v sicer že dolgo znana, a še vedno slabo raziskana najdišča, kot sta npr. Isola Comacina, kjer so na otočku sledovi zgodnjekrščanske cerkve in stanovanjskih zgradb ter postojanke Sirmione ob Gardskem jezeru, kjer na mestu veličastne rimske vile leži poznoantična utrdba z imenitno lego. Nakaže tudi bizantinska kavra v beneški laguni in sledove sorodnih postojank na robu eksarhata.

Še zlasti podrobno predstavlja avtor eno najpomembnejših in najbolj raziskanih poznoantičnih in zgodnjerednjeveških utrd v severni Italiji, Castelseprio. Ta je bil prvič poseljen že v halštatu. Ni sledov rimske dobe, obstajajo le napisi, vzdani kot spolije vendar prineseni od drugod. Na obsežni, a ne posebno visoki vzpetini, ki so jo na lažje dostopnem delu od okolice ločili z več jarki, je zrasla v 5. st. velika naselbina z močnim obzidjem in javnimi poslopji, ki je dosegla v langobardski dobi rang mesta. Bila je intenzivno poseljena od gotske zasedbe dalje ves zgodnji in visoki srednji vek (3 požari!). Smeli bi govoriti o pravcatem urbanem jedru. Kljub številnim raziskavam pa je še veliko nejasnosti: urbanistična evolucija, tipi zgradb in tehnika zidanja v različnih fazah. Ma-